

Γεωγραφίες

Αρ. 34 (2019)

Γεωγραφίες, Τεύχος 34, 2019

ΝΕΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΑΣ: ΣΥΜΜΕΤΟΧΙΚΗ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΚΑΙ CITIZEN SOURCING

Αικατερίνη Ντάφλου

ΝΕΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΑΣ: ΣΥΜΜΕΤΟΧΙΚΗ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΚΑΙ CITIZEN SOURCING

Αικατερίνη Ι. Ντάφλου¹

Περίληψη

Τα τελευταία χρόνια ο δημόσιος τομέας σε ευρωπαϊκό και σε εθνικό επίπεδο δέχεται τις αυξανόμενες πιέσεις και τις προσδοκίες για αποτελεσματικότερους τρόπους διακυβέρνησης, για μια δημόσια διοίκηση πιο συμμετοχική, ανοικτή στον δημοκρατικό έλεγχο και τη λογοδοσία. Οι προσδοκίες αυτές αυξήθηκαν με την οικονομική κρίση στην Ευρώπη η οποία δημιούργησε την ανάγκη εξεύρεσης μιας στρατηγικής που να ρυθμίζει τη βέλτιστη χρήση των ήδη περιορισμένων πόρων και την αναζήτηση κοινών πρακτικών για την αντιμετώπιση καθημερινών αλλά και μακροπρόθεσμων προκλήσεων. Αυτό το άρθρο εξετάζει τις διάφορες συνδέσεις που μπορεί να υπάρχουν μεταξύ του σχεδιασμού των συμμετοχικών διαδικασιών διακυβέρνησης (citizen sourcing) και των διαφορετικών αποτελεσμάτων που μπορούν να προκύψουν. Το άρθρο εξετάζει επίσης ερωτήματα σχετικά με την ενδυνάμωση των πολιτών και καταλήγει στο ότι οι συμμετοχικές διαδικασίες διακυβέρνησης (citizen sourcing) εμφανίζουν έναν ορισμένο βαθμό ασάφειας που σχετίζεται σημαντικά με τη σημασία και τη μεταβίβαση ευθυνών που δίνουν κι επιτρέπουν οι φορείς χάραξης πολιτικής στους πολίτες που συμμετέχουν.

New Forms of Participation and Innovation Policy: Participatory Governance and Citizen Sourcing

Ntaflou I. Catherine

Abstract

In recent years, the public sector at European and national level has been receiving increasing pressures and expectations for more effective governance, for a more participatory public administration, open to democratic scrutiny and accountability. These expectations have been heightened by the economic crisis in Europe, which has created the need to find a strategy that regulates the best use of already scarce resources and the search for common practices to tackle daily as well as long-term challenges. In this sense, strengthening governance through innovative elements and methods was considered as a necessary adjustment. This article examines the various links that may exist between the design of citizen sourcing and the different outcomes that can result. The article also looks at questions about empowering citizens. The article concludes that citizen sourcing processes exhibit a certain degree of ambiguity that is significantly related to the importance and transfer of responsibilities that policymakers give and allow to the citizens involved.

1. Συμμετοχική διακυβέρνηση: Καινοτόμα και αμφίσημα στοιχεία πολιτικής

Ο δημόσιος τομέας καλείται καθημερινά να διαχειριστεί στο σημερινό περιβάλλον συνεχούς αλλαγής την ανάγκη εκτεταμένων και υψηλής ποιότητας υπηρεσιών με μειωμένες δημοσιονομικές πηγές και περιορισμένες επιχειρησιακές ικανότητες. Προκύπτει, ως εκ τούτου, η ανάγκη αξιοποίησης του πλήθους όλων των δυνατών παραγόντων, ώστε να δοθούν αποτελεσματικές λύσεις σε ποικίλα προβλήματα διακυβέρνησης. Η κοινωνική καινοτομία θεωρείται ολοένα και περισσότερο ως η απάντηση στον αυξανόμενο αριθμό αυτών των ευρωπαϊκών κοινωνικών προ-

1. MSc, MBA, Διδάκτορας Τοπικής Αυτοδιοίκησης, Κοινωνικής Πολιτικής και Τ.Π.Ε., Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, katentaf@yahoo.gr

κλήσεων (Wampler 2012) κι επιστρατεύεται ως απάντηση στα άμεσα κοινωνικά ζητήματα (European Commission 2009). Αναγνωρίζεται ως περίπλοκη διαδικασία μέσω της οποίας εισάγονται νέα προϊόντα, διαδικασίες ή προγράμματα και οδηγεί σε μια βαθιά αλλαγή στις καθημερινές ροές των πόρων, των σχέσεων δύναμης ή τις αξίες του συστήματος εξουσίας και διοίκησης για την εκπλήρωση μιας κοινωνικής ανάγκης (Nabatchi 2010· Nabatchi κ.ά.2014· Norval 2014· Pateman 2012).

Σύμφωνα με αυτές τις θεωρίες, οι κοινωνικές καινοτομίες καλύπτουν μια μεγάλη ποικιλία ζητημάτων της σύγχρονης ζωής με πλήθος κοινωνικές επιπτώσεις και συστημικές αλλαγές με νέες υπηρεσίες αλλά και διαδικασίες μέσω της ανάπτυξης νέων προϊόντων και βοηθητικών τεχνολογιών. Συχνά δε αναφέρονται και στις νέες οργανωτικές μορφές, όπως είναι οι συνεργασίες του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα, και θεωρείται ότι ενεργούν ως ενδιάμεσος μεταξύ των κοινωνικών αναγκών και των παρόχων κοινωνικών υπηρεσιών.

Η μοναδικότητα των νέων πρακτικών αφορά την εστίαση, τον τρόπο, δηλαδή, που στρέφεται η προσοχή μας από το τι πρέπει να κάνει το κράτος στο πώς πρέπει να το κάνει και στον διαμοιρασμό αυτής της γνώσης αλλά και της ευθύνης με τους πολίτες, για να αντιμετωπιστούν δύο βασικά ζητήματα: η πολυπλοκότητα των κοινωνικών και οικονομικών προβλημάτων και η ταχύρρυθμη αλλαγή στο παγκόσμιο περιβάλλον τους. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι το ζήτημα της ποσότητας στην παροχή δημόσιων υπηρεσιών εμπλέκεται νοηματικά, αλλά κυρίως λειτουργικά, με το αντίστοιχο ζήτημα της ποιότητας των υπηρεσιών. Αναγνωρίζεται, λοιπόν, ότι ο δημόσιος τομέας και δη ο τοπικός αδυνατεί να προσφέρει ικανοποιητικά αποτελέσματα και αναζητά εκ των ενόντων λύσεις και προτάσεις. Οφείλει, δηλαδή, να καινοτομήσει όχι μόνο στην αποτελεσματικότητα αλλά και στη δημιουργικότητα, στην αλίευση λύσεων και στην παροχή υπηρεσιών, επιχειρώντας, ταυτόχρονα, να προωθήσει μια δημόσια διοίκηση προσανατολισμένη στους πολίτες και περισσότερο συμμετοχική.

Οι πολίτες στην προσπάθεια αυτή επιστρατεύονται πλέον ως μέρος της λύσης για τη δημόσια διοίκηση και αντιμετωπίζονται, θεωρητικά τουλάχιστον, ως κομβικός μηχανισμός εμπάθυνσης της δημοκρατίας. Η προσαρμογή και η ευελιξία της διακυβέρνησης στην κα-

τεύθυνση αυτή στοχεύουν ολοένα και περισσότερο στην οικοδόμηση κοινών οραμάτων και αποτελεσμάτων. Οράματα που δημιουργούν συμβιβασμούς σε επιμέρους στόχους (Gaventa και Barrett 2012· Geissel και Newton 2012) και απαιτούν διαφορετικές στρατηγικές διακυβέρνησης, περισσότερο συμμετοχικές και ενδυναμωμένες από το κοινωνικό κεφάλαιο των πολιτών.

Τα δυναμικά και προσαρμοστικά αυτά συστήματα διακυβέρνησης δυνητικά μπορούν να αντιμετωπίζουν τις διάφορες προκλήσεις και ταυτόχρονα να λαμβάνουν υπόψη τον άνθρωπο και τον τόπο για την επίτευξή τους μέσω τριών αλληλένδετων διεργασιών: α) *κλιμάκωση επιτυχημένων πειραμάτων*, όπως κοινωνική καινοτομία, μέθοδοι μάθησης, διαπολιτισμικός διάλογος, β) *επανακαθορισμός διαφορών τύπων παρέμβασης*, για παράδειγμα, προσδιορίζοντας την κατάλληλη κλίμακα και το σωστό χρονοδιάγραμμα, γ) *διασύνδεση μέσω της προώθησης σταθερών και συνεκτικών δεσμών συνεργασίας σε διαφορετικά χωρικά επίπεδα παρέμβασης*, για παράδειγμα, γειτονιά, πόλη, πόλη – περιφερειακό επίπεδο, πολίτες (citizen sourcing). Αυτό, βέβαια, προϋποθέτει την υιοθέτηση μιας ολιστικής άποψης και την προώθηση της συλλογικής μάθησης με επίκεντρο τα καθημερινά προβλήματα της ζωής. Οι σύγχρονες, εξάλλου, κοινωνικές, οικονομικές και περιβαλλοντικές προκλήσεις αφορούν και εμπλέκουν, άρα, πρέπει και να αντιμετωπιστούν τόσο σε επίπεδο γειτονιάς όσο και σε ευρύτερα εδαφικά πλαίσια (World Bank 2010).

Τα διοικητικά όρια και οι σχετικές πολιτικές ακολουθούν και προσαρμόζονται αναγκαστικά στις προκλήσεις αυτές με ευρύτερες εδαφικές, περιφερειακές ή άλλες, προσαρμογές και έχουν ρόλο στην εξασφάλιση της γενικότερης συνοχής. Για την εκπλήρωση των στόχων αυτών φαίνεται ότι χρειάζονται σταθεροί συντονιστικοί μηχανισμοί, αλλά και μια ευέλικτη τεχνική υποστήριξη. Απαραίτητη, δηλαδή, προϋπόθεση για την εκπλήρωση της συνεκτικότητας των όποιων προσπαθειών είναι η βελτίωση των στρατηγικών προσέγγισης των ζητημάτων και η κινητοποίηση των ενδογενών δυνατοτήτων. Αυτό περιλαμβάνει δύο βασικές παραμέτρους: τη ζωή στον χώρο και πώς αυτή θα διευκολυνθεί για όλους και σε ένα δεύτερο και απόλυτα εξαρτημένο με τον πρώτο στόχο επίπεδο, τον σχεδιασμό των σχετικών πολιτικών που πρέπει να γίνουν στη βάση της αποδοτικότητας (IDC 2018).

Στη λογική αυτή η «συμμετοχική» διακυβέρνηση εμφανίζεται, εν τέλει, ως δημόσια, ευέλικτη και δημοκρατική πρακτική στη συχνά ανεπαρκή για την αντιμετώπιση της αυξανόμενης κοινωνικής πολυπλοκότητας δημόσια εμπειρία (Fischer 2006). Αφορά διάφορες και ποικίλες πρακτικές οι οποίες συνδέονται με την εκάστοτε θεωρητική παράδοση που υποστηρίζει τη συμμετοχή (Chhotray κ.ά. 2009) και τα σχετικά δημοκρατικά ιδεώδη.

Ωστόσο, η κοινωνική και πολιτική τους συσχέτιση έχει φέρει στο προσκήνιο τη συμμετοχική διακυβέρνηση ως ένα αμφιλεγόμενο ζήτημα που εγείρει ερωτήματα σχετικά με τη φύση, την αποτελεσματικότητα, αλλά και τη νομιμότητα της συμμετοχής. Ο λόγος που προκύπτουν αυτά τα ερωτήματα συνδέεται με το ότι η συμμετοχή δεν λειτουργεί νομοτελειακά προς αυτήν την κατεύθυνση (Fung 2002), γιατί περιλαμβάνει και περιορίζεται, επίσης, από το ευρύτερο δημόσιο και πολιτικό τους πλαίσιο (Parkinson 2007· Ercan και Hendriks 2013).

Θεωρητικά, δηλαδή, οι πολίτες που συμμετέχουν λειτουργούν συμβουλευτικά. Είναι κάτι περισσότερο, όμως, από συμβουλευτικά όργανα, δεδομένου ότι έχουν θεσπιστεί αντίστοιχες νομοθετικές εξουσίες με επίσημες ευθύνες, προϋπολογισμούς και υπόκεινται σε κάποιον βαθμό δημόσιας εξέτασης; Το ερώτημα που υφίσταται εκτείνεται και στο αν πράγματι βελτιώνεται έτσι η κοινωνική δικαιοσύνη και η αντιπροσωπευτικότητα στις αποφάσεις. Σύμφωνα με τις σχετικές έρευνες, στην πράξη εκχωρούνται εξουσίες στις επιτροπές, αλλά δεν εγγυώνται την επιρροή τους στην τοπική δημοκρατία. Παραδόξως, η επιρροή τους στην τοπική δημοκρατία μπορεί να είναι πολύ περιορισμένη (Callahan 2002) σε σχετικά στενά, μάλιστα, διοικητικά ζητήματα (Parkinson 2007). Αυτό αντανακλά τη σημασία της συνεχούς δημόσιας δέσμευσης να ενθαρρύνονται οι πολίτες (Painter κ.ά. 2011· Harris κ.ά. 2016) όχι μεμονωμένα, αλλά σε ένα ευρύτερο κοινωνικοπολιτιστικό και πολιτικό πλαίσιο (Fischer 2006) από το οποίο συναρτάται η αυτονομία των πολιτών και η εξάρτησή τους από τη διοίκηση για πληροφορίες, βοήθεια και υποστήριξη (Houghton 1988).

Η συμμετοχική διακυβέρνηση, όπως γίνεται σαφές, συμβάλλει και επηρεάζει τα ζητήματα διακυβέρνησης, συνεπάγεται ευθύνες και λογοδοσία, αλλά αυτό που ουσιαστικά μεταβιβάζεται στην πράξη φαίνεται να

είναι περισσότερο ευθύνη παρά έλεγχος (Herbert-Cheshire 2000).

Τα εννοιολογικά αυτά διλήμματα πηγάζουν επίσης από την ασάφεια γύρω και από τα κίνητρα των πολιτών για συμμετοχή σε τέτοιες νέες ρυθμίσεις διακυβέρνησης, εν τέλει, με τους ίδιους τους συμμετέχοντες (Ansell και Gash 2008· Skelcher και Torfing 2010· Pateman 2012). Σύμφωνα με κάποιους συγγραφείς, η ανάλυση των κινήτρων αυτών (Gustafson και Hertting 2016) είναι απαραίτητη για την κατανόηση της ποιότητας και της φύσης της συμμετοχικής διακυβέρνησης και της ενδεχόμενης συμβολής της στο γενικό πολιτικό και διοικητικό σύστημα.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τις κύριες θεωρίες, υπάρχουν τρία βασικά είδη κινήτρων: α) κοινά θετικά κίνητρα για τη βελτίωση της γειτονιάς, των γνώσεων και των ικανοτήτων, β) κίνητρα συμφέροντος για τη βελτίωση της πολιτικής αποτελεσματικότητας της ίδιας της ομάδας (περιθωριοποιημένες ή πιο προνομιούχες ομάδες που ενεργούν ως τοπικοί «εκπρόσωποι των πολιτών» και διατυπώνουν τα συμφέροντα της γειτονιάς τους, γ) κίνητρα επαγγελματικά.

Σε καμία έρευνα, ωστόσο, δεν γίνεται σαφές ποιες προσδοκίες αποδίδουν οι συμμετέχοντες στη συμμετοχική διακυβέρνηση (Blakeley και Evans 2009). Ωστόσο στο παρόν άρθρο υποστηρίζεται ότι η γνώση των κινήτρων των συμμετεχόντων για συμμετοχή είναι χρήσιμη δεδομένου ότι η εφαρμογή της συμμετοχικής διακυβέρνησης εξαρτάται και ως εκ τούτου συνεπάγεται αίσθημα κοινής ευθύνης μεταξύ των εκπροσώπων του δημόσιου τομέα και των πολιτών (Wampler 2012). Επιπλέον, οι έρευνες δείχνουν ότι τα κίνητρα για συμμετοχή αφορούν τον χαρακτήρα των συμμετοχικών διαδικασιών, αλλά και τις ενδεχόμενες επιπτώσεις τους στο πολιτικό και διοικητικό σύστημα γενικότερα (Klijn και Skelcher 2007).

Από τη σχετική βιβλιογραφία προκύπτει μια περισσότερο ή λιγότερο ρητή ανησυχία για την ύπαρξη δημοκρατικού ελλείμματος στη διαδικασία χάραξης πολιτικής (Fischer 2006· Nabatchi 2010· Warren 2014· Norval 2014). Σύμφωνα, λοιπόν, με αυτή τη θεωρητική, η συμμετοχική διακυβέρνηση εμφανίζεται ως δημοκρατική καινοτομία. Υπόσχεται μεγαλύτερη συμμετοχή και καλύτερη ανταπόκριση, προκαλώντας τον διάλογο μεταξύ συμμετεχόντων με διαφορετικό υπόβαθρο και αξίες (Smith 2009). Υπόσχεται, δηλαδή, ένα ανοικτό και ευέλικτο πολιτικό και διοικητικό σύστημα.

Ωστόσο, η συμμετοχή εν μέρει εκφράζει τη συνέργεια όχι όμως και τη συμπόρευση των συμμετεχόντων μερών, επειδή η παρουσία συγκρούσεων (Mansbridge κ.ά. 2010) είναι δεδομένη λόγω των διαφορετικών συμφερόντων (Guttman και Thompson 1996) που εκπροσωπούν οι ομάδες αυτές.

Οι κοινά αποδεκτές λύσεις (Landwehr 2010) είναι πιθανό να αφορούν ευρύτερες συναινέσεις και συντονισμό των επιμέρους φορέων (De Souza Briggs 2008). Σε αυτήν την προοπτική οι συμμετέχοντες πρέπει αφενός να είναι πρόθυμοι και ικανοί να συνεισφέρουν τις ικανότητες που απαιτούνται για την αποτελεσματική επίλυση προβλημάτων, αφετέρου να υπάρχει μια καλά λειτουργούσα αντιπροσωπευτική δημοκρατία, μια σθεναρή κοινωνία των πολιτών και ένα ισχυρό κράτος πρόνοιας που θα τα συνθέτει.

Εν τέλει, η πραγματική συνεργασία μεταξύ διάφορων τομέων και επιπέδων θεωρείται ζήτημα ικανότητας του πολιτικού συστήματος να την επιτύχει και αφορά τόσο τη συμμετοχή όσο και τη λήψη των πολιτικών αποφάσεων. Έτσι, στην πραγματικότητα η συμμετοχή είναι κίνητρα που δίνουν φωνή σε μια συγκεκριμένη ομάδα, επηρεάζουν τις πολιτικές αποφάσεις και βελτιώνουν την πολιτική και τη δημοκρατία (Gustafson και Hertting 2016).

Η συμμετοχή επίσης είναι μια έννοια που περιλαμβάνει πέρα από τους εμπλεκόμενους πολίτες χωρική ή μη επαφή, μικρά ή μεγάλα χρονικά διαστήματα, θέματα υψηλού ή χαμηλού ενδιαφέροντος κλπ. Η συμμετοχή των πολιτών μπορεί δυναμικά να αντιπροσωπεύει μια κοινή πρακτική (Horpe 2011), μπορεί ωστόσο διάφοροι θεσμικοί περιορισμοί ή/και αντικρουόμενοι στόχοι (Curren κ.ά. 2015· Hisschemöller και Curren 2015) να κρατούν τους πολίτες έξω από τους χώρους λήψης αποφάσεων.

Οι φορείς χάραξης πολιτικής επιλέγουν, με άλλα λόγια, τη συμμετοχή των πολιτών όταν η συμμετοχή αυτή μπορεί να θεωρηθεί εργαλείο στη διατύπωση των πολιτικών και στη συμμόρφωση της ευρύτερης κοινωνίας. Με άλλα λόγια, στην επίτευξη της συναίνεσης/νομιμότητας, στα αποτελέσματα που προκαλούν, στη χρηστή και δημοκρατική διακυβέρνηση γενικότερα (United Nations 2006). Ο αντίκτυπος αυτός της συμμετοχικής διαδικασίας είναι άμεσος και αυξάνει επίσης τη δημόσια εμπλοκή και την προσωπική ικανοποίηση (Pogrebinschi και Ryan 2017). Ως εκ τούτου, το όριο

της καινοτομίας της συμμετοχικής διακυβέρνησης είναι ευμετάβλητο και καθορίζεται από το τρίπτυχο της ισορροπίας ανάμεσα στην ενδυνάμωση, στη νομιμότητα και στη γνώση/πληροφόρηση των πολιτών.

2. Citizen sourcing και ευρωπαϊκή εμπειρία

Η έννοια του citizen sourcing (συμμετοχή των πολιτών) αφορά την υιοθέτηση τεχνικών crowdsourcing (εξωτερικής ανάθεσης υλοποίησης ενός έργου) για την α) προσέλκυση πολιτών στον σχεδιασμό και την εκτέλεση δημόσιων υπηρεσιών και β) την αξιοποίηση της συλλογικής νοημοσύνης των πολιτών για την αντιμετώπιση διάφορων ζητημάτων. Η συμμετοχή των πολιτών (citizen sourcing) έχει αποκτήσει μεγάλη σημασία στο πλαίσιο της συμμετοχικής διακυβέρνησης, της γενικότερης προσέγγισης που θέλει τη συμπαραγωγή δημόσιων υπηρεσιών από χρήστες και φορείς. Στον παγκόσμιο χώρο υπάρχουν διάφορα παραδείγματα που ενσωματώνουν αυτήν τη νέα τάση. Αφορούν, κυρίως, διαδικτυακές (on line) πλατφόρμες ιδεών (Granicus, HunchBuzz, CitizenLab, Citizens Connect iPhone, SeeClickFix) στις οποίες οι πολίτες ενθαρρύνονται να συμβάλλουν με προτάσεις σε σημαντικά προβλήματα.

Ως όρος δεν είναι αυστηρά οριοθετημένος θεωρητικά και χρησιμοποιείται στην πράξη για μια ποικιλία διαφορετικών διαδικασιών, από το δημοψήφισμα μέχρι βασικά ζητήματα διαχείρισης της καθημερινότητας της γειτονιάς (bürgerkommune). Οι σχετικές εμπειρικές μελέτες (Serdült, Uwe Welp και Yanina 2012) καταδεικνύουν τον ρόλο του στην ενδυνάμωση των πολιτών και στην πραγματική συμμετοχή τους σε επιμέρους πολιτικές αποφάσεις και διαδικασίες προγραμματισμού (Nowak 2006). Αφορά, δηλαδή, σύμφωνα με τη θεωρητική αυτή, μια πολιτική πρόκληση αλλά και ένα ζήτημα θεσμικού σχεδιασμού, καθώς εμπλέκει ξεκάθαρα τις πολιτικές συνθήκες κι εκφράζει έναν πολιτισμό συμμετοχής που συνδέεται στενά με την πολιτική ωριμότητα των εκάστοτε κοινωνιών.

Από τη μέχρι τώρα εμπειρία διαφαίνεται ωστόσο ότι ως έννοια αναφέρεται σε ένα φάσμα κοινών διαδικασιών και μεθόδων συμμετοχής, παρουσιάζεται όμως ως αύξηση της ιδιότητας του πολίτη (Ozorhon κ.ά. 2017). Το φάσμα των διαδικασιών αυτών κυμαίνεται από την απλή πληροφόρηση του πολίτη μέχρι και τη

μεταφορά της ευθύνης των αποφάσεων σε εκείνον (στον πολίτη), από τη βασική, δηλαδή, ενημέρωσή του μέχρι και την ενδυνάμωσή του να ενεργεί μόνος αλλά και συλλογικά. Στον δημόσιο τομέα ειδικότερα η πολυτομεακή επίλυση προβλημάτων προκύπτει ως λύση ενός οργανωτικού προβλήματος: «η δυναμική πολυπλοκότητα πολλών δημόσιων προβλημάτων αφηγά τα όρια των καθιερωμένων συστημάτων καθορισμού, διαχείρισης και επίλυσης τους» (Weber και Khademian 2008).

Σκοπός της τελικής εξουσιοδότησης είναι να τεθεί η τελική απόφαση στα χέρια των πολιτών και υπόσχεται να εισάγει όλα όσα αποφάσισαν οι πολίτες στην πολιτική και δημόσια καθημερινότητα. Σε μια ιδανική μορφή αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας η πολιτική, η διοίκηση και οι πολίτες ενεργούν ως εταίροι, βρίσκοντας μια προτιμώμενη κοινή λύση. Οι ισορροπημένες δε και αντικειμενικές πληροφορίες αποτελούν τη βάση της συμμετοχής των πολιτών στην κατανόηση των προβλημάτων, των εναλλακτικών λύσεων, των ευκαιριών. Η ενδυνάμωσή τους ως η πιο εκτεταμένη μορφή συμμετοχής των πολιτών σε αυτή την ταξινόμηση αντιστοιχεί στη μεγαλύτερη επιρροή και συμμετοχή τους. Η αύξηση της συμμετοχής των πολιτών θεωρείται με την έννοια αυτή ένας τρόπος για να αυξηθεί η αποτελεσματικότητα της ρύθμισης, να βελτιωθεί η παροχή δημόσιων αγαθών και υπηρεσιών και να ενισχυθούν τα αποτελέσματα σε τομείς όπως η υγεία και η εκπαίδευση που ξεπερνούν τα όρια μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού, κοινωνικού και ατομικού. Θεωρείται επίσης λύση σε ένα πολύ διαφορετικό πρόβλημα: την ενίσχυση της δημοκρατικής νομιμότητας των διαδικασιών διακυβέρνησης. Μάλλον, λοιπόν, η πρόκληση στην οποία συμπράττει η έννοια της συμμετοχής των πολιτών (citizen sourcing) είναι πολιτική και είναι ένα ζήτημα ως εκ τούτου νομιμοποίησης δημόσιων αποφάσεων και κοινωνικών ενεργειών.

Πρακτικά η συμμετοχή των πολιτών (citizen sourcing) μπορεί να είναι επίσημη ή ανεπίσημη, με άμεσες ή διαλογικές (άτυπες) διαδικασίες συμμετοχικής δημοκρατίας. Μπορεί να είναι, με άλλα λόγια, θεσμοθετημένες-επίσημες οι διαδικασίες συμμετοχής ή να προωθείται μόνο η εθελοντική-άτυπη συμμετοχή. Η επιλογή αυτή δεν είναι απλώς μια μέθοδος. Είναι μια βαθιά πολιτική επιλογή που διαφοροποιεί και τα αντίστοιχα επίπεδα συμμετοχής των πολιτών. Σε διάφορες χώρες (η Γερμανία, η Αυστρία και η Ελβετία είναι τέ-

τοια παραδείγματα) οι πολίτες του δήμου έχουν (τιτλοδοτημένα) το δικαίωμα να θέσουν ένα ζήτημα σε δημοσίευση, δηλώνοντας με τρόπο απρόσκοπτο τη βούληση των πολιτών απέναντι στο δημοτικό συμβούλιο και τη διοίκηση. Πρόκειται για μια πολιτική από κάτω προς τα πάνω (bottom up).

Στις περιπτώσεις που επικρατεί η άτυπη συμμετοχή των πολιτών μπορεί να παρατηρηθεί μια ποικιλία σχημάτων που κυμαίνονται από μια απλή συνάντηση στο δημαρχείο όπου φιλοξενούνται εκδηλώσεις ή/και μεγάλης κλίμακας συμμετοχή των πολιτών. Στην περίπτωση της επίσημης συμμετοχής των πολιτών η επικοινωνία μεταξύ του συμμετέχοντος και της αρχής λαμβάνει χώρα άμεσα, η εθελοντική συμμετοχή, ωστόσο, κατά κανόνα δίνει μεγαλύτερη έμφαση στις διαλογικές διαδικασίες. Αυτό που αλλάζει ή επιδιώκεται κάθε φορά αφορά τη συγκεκριμενοποίηση της διαδικασίας λήψης των αποφάσεων και με καθεμία από αυτές προωθείται συγκεκριμένη αλληλεπίδραση μεταξύ των μερών.

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο κατά τα τελευταία χρόνια έγιναν αρκετές προσπάθειες για να επισημοποιηθεί η συμμετοχή του κοινού και να ενσωματωθεί σταθερά στις πολιτικές διαδικασίες (CONF/PLE 2009).

Αν και ο αριθμός των συμμετοχικών αυτών καινοτομιών διακυβέρνησης φαίνεται να έχει πολλαπλασιαστεί τα τελευταία χρόνια, η εμβέλεια πολλών από αυτές τις καινοτομίες είναι αρκετά περιορισμένη. Αυτό ουσιαστικά υποδηλώνει ένα σημαντικό πρόβλημα: ότι η συμμετοχή των πολιτών μπορεί να μην έχει ούτε να επιτρέπεται να γίνει με έναν ουσιαστικό τρόπο. Στην πράξη φαίνεται ότι υπάρχουν πολλοί διαφορετικοί τρόποι περιορισμού της συμμετοχής τους, έτσι ώστε στο μέτρο του περιθωρίου να καθίστανται ασήμαντες ως προσπάθειες, οι δε συμμετέχοντες, τελικά, να ασκούν μικρή επιρροή στην ατζέντα των ζητημάτων που συμμετέχουν. (Europäisches Parlament 2007).

Στον ευρωπαϊκό, κι όχι μόνο, χώρο υπάρχουν διάφορα παραδείγματα συμμετοχής πολιτών. Στις περιπτώσεις αυτές η επίσημη ή/και η ανεπίσημη συμμετοχή των πολιτών ακολουθεί, συνήθως, τέσσερα βήματα και διακρίνεται για την παροχή διαφορετικών δικαιωμάτων με βαθμιαία ένταση συμμετοχής (πίνακας 1).

Στα παραδείγματα αυτά διαφαίνεται ότι τα κύρια θέματα που επεξεργάστηκαν αφορούσαν (πίνακας 2):

Η κύρια επιδίωξη, εν τέλει, μέσα από τη θεσμική και οργανωτική απόδοση νομιμότητας της πολιτικής και της διοίκησης στους πολίτες είναι ο αποτελεσματικός διάλογος μεταξύ πολιτών και πολιτικής. Αναζητείται στη λογική αυτή η δημοκρατική και νομική ορθότητα των αποφάσεων, η ίση μεταχείριση των πολιτών και η εμπέδωση της δημοκρατίας.

Πίνακας 1.

- i. Προώθηση του τριμερούς διαλόγου με στόχο:
 - α. την αύξηση της εμπιστοσύνης
 - β. την αποδοχή των αποφάσεων
 - γ. την ταυτότητα με την πόλη και την τοπική πολιτική
 - δ. την καλύτερη δυνατή ποιότητα απόφασης
- ii. Θετική στάση απέναντι στις προτάσεις των πολιτών και ενίσχυσή τους.
 - iii. Ανοικτότητα και διαφάνεια των αποφάσεων.
 - iv. Ολιστικός σχεδιασμός των αποφάσεων και του πληθυσμού.

Πηγή: Russon-Gilman 2012

Η κριτική που δέχεται η πολιτική της συμμετοχής (του citizen sourcing) αφορά το γεγονός ότι η συμμετοχή των πολιτών δεν είναι επίσημη συμμετοχή, δεν

Πίνακας 2.

- i. τον επανασχεδιασμό των δημόσιων χώρων
- ii. θέματα κινητικότητας
- iii. ζητήματα αστικής ανάπτυξης
- iv. και κατάρτισης του «συμμετοχικού προϋπολογισμού» ή «προϋπολογισμού της περιοχής» για τον οποίο οι πολίτες θα πρέπει να αποφασίζουν για μεγάλα ή μικρότερα έργα της περιοχής τους.

Πηγή: Russon-Gilman 2012.

έχει, δηλαδή, συμμετοχική αξίωση. Ο εποικοδομητικός της ρόλος, επίσης, δεν προκύπτει ως πολιτική βούληση, αλλά μπορεί να λειτουργεί περισσότερο ως «περιορισμός της πιθανής κατάχρησης εξουσίας» των επίσημων φορέων (Petriwskyj κ.ά.2014). Εξάλλου, η πρωτοβουλία για μια διαδικασία συμμετοχής ανήκει στον δημόσιο τομέα, γεγονός που δικαιολογείται από το γεγονός ότι χορηγεί τελικά την άδεια. Έτσι, το σχετικό νομικό πλαίσιο δεν είναι απαραίτητα και πάντα ευνοϊκό (König 2012). Η συνεργασία αντίθετα με έναν ενδιαφερόμενο πολίτη μπορεί να γίνεται αντικείμενο εξισορρόπησης των συγκρουόμενων συμφερόντων παρά μέθοδος αξιοποίησης και κατανόησης των ανα-

γκών και των απόψεων των διάφορων ομάδων των τοπικών πληθυσμών (König 2012b· Landtags 2013).

Γίνεται σαφές ότι η συμμετοχή δεν είναι απλώς μια εφάπαξ διαδικασία που σχετίζεται με συγκεκριμένα έργα και λύσεις, αλλά στην πραγματικότητα μια κουλτούρα. Η ευθύνη δε του δημόσιου φορέα να οικοδομήσει και να διευκολύνει μια κουλτούρα συμμετοχής διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην καινοτομία αυτών των προσπαθειών και στην επιτυχία τους. Άλλη τόση σημασία αποκτά και η κλίμακα αυτών των προσπαθειών. Το τοπικό ή μεγαλύτερο εύρος, δηλαδή, της εφαρμογής τους. Στην κατεύθυνση αυτή η ψηφιοποίηση επιτρέπει τη διεύρυνση της διαδικασίας συμμετοχής, μια πιο άμεση δημοκρατία στην πράξη, αλλά δεν την εγγυάται. Απλουστεύει τις υπάρχουσες διαδικασίες (για παράδειγμα, brainstorming), αλλά η ισορροπία μεταξύ ευελιξίας και σταθερότητας απαιτεί τα κεφάλαια και συνεχή δέσμευση όλων των εμπλεκόμενων μερών.

Συζήτηση

Η διακυβέρνηση σε όλα τα επίπεδα διεθνώς φαίνεται να αλλάζει συνεχώς. Η ανάγκη επίλυσης των πειστικών προβλημάτων που δημιούργησε η οικονομική κρίση του 2008, πιέζοντας τις κυβερνήσεις να κάνουν «περισσότερα με λιγότερα», ανάγκασε με επίταση τη δημόσια και τοπική διοίκηση να εισαγάγουν προγράμματα για τη βελτίωση των υπηρεσιών τους. Η διαχείριση της αναγκαιότητας αυτής αφορά μια διαδικασία που απαιτεί εκούσια επιλογή της δημόσιας και τοπικής διοίκησης, μια αντίστοιχη πολιτική κουλτούρα. Αυτό σημαίνει ότι εκφράζει συνολικά την κοινωνία και κυρίως ότι δεν θα συμβεί από μόνη της. Την ίδια στιγμή, προϋποθέτει ισχυρή δέσμευση των πόρων που διατίθενται και της στρατηγικής τους ανάπτυξης. Για αυτό και οι αποφάσεις για τη χάραξη πολιτικής απαιτούν σε υψηλό καταρχήν επίπεδο την ευθυγράμμιση των αντίστοιχων πολιτικών. Στόχος αυτής της προσαρμογής είναι η καλύτερη χρήση των δημόσιων δαπανών και η επίτευξη συλλογικών αποτελεσμάτων σε τοπικό και στο ευρύτερο επίπεδο, καθώς η διακυβέρνηση είναι μια συλλογική δραστηριότητα που ασκείται από ένα ευρύ φάσμα οργανωτικών μορφών. Η πρόκληση της συμμετοχής των πολιτών στη σχεδίαση των υπηρεσιών και στη διακυβέρνηση σχετίζεται με την αντίστοιχη πολι-

τική έμφαση στη συγκέντρωση των ενδιαφερόμενων μερών και στην ανάπτυξη λύσεων που ενισχύουν τη νομιμότητα των οικείων πράξεων και την ευρεία αποδοχή τους.

Η καινοτομία της πολιτικής είναι σε αυτήν την περίπτωση η εστίαση στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων και στη σταθερή κοινωνική τους βάση. Αναγνωρίζεται από τους φορείς η σημασία που έχει να ενισχυθεί η επίγνωση των πολιτών ότι αποτελούν μέρος του σχεδίου ολοκλήρωσης και ότι μπορούν να συμμετέχουν σε αυτό είτε με τη μορφή κινήματων (Pulse of Europe, Committee for the Defence of Democracy) είτε στα πλαίσια άλλων πρωτοβουλιών διαλόγου και ανατροφοδότησης (citizen sourcing). Στο επίπεδο αυτό η ενεργοποίηση των ίδιων των πολιτών και η συμμετοχή τους στις αντίστοιχες προσπάθειες φαίνεται να είναι ιδιαίτερα σημαντική, αλλά όχι πάντα επιτεύξιμη με τον ίδιο τρόπο.

Στο πλαίσιο αυτό αναδεικνύονται δύο ζητήματα: πρώτον ότι υπάρχει ένα αναξιοποίητο ανθρώπινο δυναμικό μεταξύ των πολιτών. Αυτό το δυναμικό πρέπει να ενθαρρυνθεί να συμμετέχει στα κοινά, ώστε να μπορούν να εντοπίζονται οι ανάγκες των τοπικών κοινωνιών και να επεξεργάζονται κοινά αποδεκτές, πρωτότυπες και καινοτόμες λύσεις με στόχο την κάλυψή τους. Δεύτερον υπογραμμίζει ότι η άμεση συμμετοχή και η δέσμευση των πολιτών στην εξεύρεση ειδικών ανά τόπο λύσεων προσδίδει προστιθέμενη αξία στις εφαρμοζόμενες πολιτικές.

Η ενίσχυση ειδικότερα της έρευνας και της καινοτομίας αποδίδει στον ψηφιακό μετασχηματισμό ιδιότητες συνεκτικού μέσου. Υπό την έννοια αυτή οι πολίτες, για να αντιμετωπίζουν ενεργά τα ζητήματα που είναι σημαντικά για τη ζωή τους, πρέπει να διευκολύνονται σε οποιοδήποτε χωρικό ή χρονικό πλαίσιο. Αυτό προϋποθέτει καταρχάς τη θεσμική διευκόλυνση της συμμετοχής τους και σε συνέχεια τη δημιουργία ενός μόνιμου διαλόγου με τους πολίτες και τα συμμετοχικά τους μέσα (γνωμοδότηση της Ε.τ.Π. COR-2017-04989). Σε δεύτερο χρόνο εμβαθύνει στην αναζήτηση ενός νέου παράγοντα ανατροφοδότησης μεταξύ των πολιτών εκείνων που αποτελούν ένα αδρανές πεδίο, απευθύνεται, δηλαδή, στους πολίτες που συχνά αγνοούν ή δεν ενδιαφέρονται για τις διαδικασίες διαβούλευσης.

Η καινοτομία, λοιπόν, της συμμετοχικής διακυβέρνησης και αντίστοιχα της εμπλοκής των πολιτών σε

αυτή (citizen sourcing) αφορά, εν τέλει, την παροχή υψηλής ποιότητας υπηρεσιών για τους πολίτες και κάθε δυνατή διευκόλυνση της αλληλεπίδρασης μεταξύ τους μέσα από την αρχή του F.A.I.R.: Findable, Accessible, Interoperable, Reusable (ευρέσιμα, προσβάσιμα, διαλειτουργικά, επαναχρησιμοποιήσιμα) και κοινόχρηστες υποδομές δεδομένων (data commons).

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Γνωμοδότηση Ε.τ.Π. με θέμα την έκθεση για την ιθαγένεια της Ε.Ε. (2017), COR-2017-01319, εισηγητής: Guillermo Martínez Suárez.

Ξενογλωσση

- Ansell, C. και Gash, A. (2008), «Collaborative governance in theory and practice». *Journal of Public Administration Research and Theory* 18 (4): 543–571, Crossref Web of Science@Google Scholar
- Blakeley G. και Evans B. (2009), «Who Participates, How and Why in Urban Regeneration Projects? The Case of the New “City” of East Manchester». *Social Policy and Administration* issn 0144-5596DOI: 10.1111/j.1467-9515.2008.00643.x. 43(1):15–32, Blackwell Publishing Ltd Oxford, UKSPOL.
- Callahan, K. (2002), «The utilization and effectiveness of citizen advisory committees in the budget process of local governments». *Journal of Public Budgeting, Accounting and Financial Management* 14 (2): 295–319. [Crossref], [Google Scholar].
- Chinn, M. D. και R. W. Fairlie (2004), «The determinants of the global digital divide: A cross-country analysis of computer and internet penetration». Working Paper, University of Wisconsin, Madison, WI and National Bureau of Economic Research, Cambridge, MA.
- CONF/PLE (2009) code 1 code of good practice for civil participation in the decision-making process. Adopted by the Conference of INGOs at its meeting on 1st October 2009, <https://www.eesc.europa.eu/resources/docs/code-of-good-practice-for-civil-participation-in-the-decision-making-process-en.pdf>. <http://www.citizens-initiative.eu/#home>
- Chhotray V. και Stoker G. (2009), «Governance theory and practice: A cross-disciplinary approach». *Public Administration* 87 (4):972–989. Palgrave Macmillan, 296, ISBN: 9780230546769.
- Cuppen E., Brunsting S., Pesch U., Feenstra Y. (2015), «How stakeholder interactions can reduce space for moral considerations in decision making: A contested CCS project in the Netherlands». Άρθρο στο *Environment and Planning A*, August DOI: 10.1177/0308518X15597408.
- De Souza Briggs, X. (2008), *Democracy as problem solving: Civic capacity in communities across the globe*. Cambridge, MA: MIT Press. [Google Scholar], [Crossref].

- Ercan, S. A. και C. M. Hendriks (2013), «The democratic challenges and potential of localism: Insights from deliberative democracy». *Policy Studies* 34 (4): 442–440. [Taylor & Francis Online], [Google Scholar].
- E.C. European eGovernment Action Plan 2016-2020. <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/european-egovernment-action-plan-2016-2020>
- EU (2011), Guidelines on e-prescriptions dataset for electronic exchange under cross-border directive 2011/24/EU. https://ec.europa.eu/health/sites/health/files/ehealth/docs/eprescription_guidelines_en.pdf
- Europäisches Parlament 2004–2009 Haushaltsausschuss 24.9.2007. Mitteilung an die Mitglieder Betrifft: Ausführung des Haushaltsplans des Europäischen Parlaments für 2007.
- Fischer, F. (2006), «Participatory governance as deliberative empowerment: The cultural politics of discursive space». *The American Review of Public Administration* 36 (1): 19–40. 10.1177/0275074005282582. [Crossref], [Web of Science ®], [Google Scholar].
- Fung, A. (2002), «Creating deliberative publics: Governance after devolution and democratic centralism». *The Good Society* 11 (1): 66–71. 10.1353/gso.2002.0006. [Crossref], [Google Scholar].
- Gaventa, J. και Barrett, G. (2012), «Mapping the outcomes of citizen engagement». *World Development* 40: 2399–2410. [Google Scholar], [Crossref] [ISI].
- Geissel, B. και Newton, K. (2012), *Evaluating democratic innovations: Curing the democratic malaise?* New York, NY: Routledge. [Google Scholar].
- Giddens A. (1979), «Central problems in social theory». London, Macmillan. Giddens A. (1984) *The Constitution of Society*, Polity Press. [Google Scholar].
- Gustafson P. και Hertting N. (2016), «Understanding participatory governance: An analysis of participants». *Motives for Participation* 21, <https://doi.org/10.1177/0275074015626298>.
- Guttman, A. και Thompson, D. (1996), *Democracy and disagreement*. Cambridge, MA: Harvard University Press. [Google Scholar].
- Harris N., Shealy T. και Klotz L. (2016), «Choice architecture as a way to encourage a whole systems design perspective for more sustainable infrastructure». *Sustainability* 9 (1): 54. [Google Scholar].
- Houghton, D. G. (1988), «Citizen advisory boards: Autonomy and effectiveness». *American Review of Public Administration* 18 (3): 283–296. 10.1177/027507408801800304. [Crossref], [Google Scholar].
- Heijs J., Pellitero M. και Buesa M. (2008), Regional innovation scoreboard for 183 EU regions. Paper to be presented at the 25th Celebration Conference 2008 on Entrepreneurship and Innovation – Organizations, Institutions, Systems and Regions Copenhagen, CBS, Denmark, June 17–20.
- Herlihy P. (2013), «Government as a data model: What I learned in Estonia». Digital strategy, GDS team, GOV.UK. 31 October.
- Herbert-Cheshire, L. (2000), «Contemporary strategies for rural community development in Australia: A governmentality perspective». *Journal of Rural Studies* 16 (2): 203–215. 10.1016/S0743-0167(99)00054-6. [Crossref], [Web of Science ®], [Google Scholar].
- Hinweise und empfehlungen zur bürgermitwirkung in der kommunalpolitik, (2011). Pforzheim. http://www.staedtetagbw.de/media/custom/1198_71253_1.PDF?1352128873
- Hisschemoller M. και Cuppen E. (2015), «Participatory assessment: Tools for empowering, learning and legitimating?», <https://www.semanticscholar.org/paper/Participatory-assessment%3A-tools-for-empowering%2C-and-Hisschemoller-Cuppen/16c73685c743b0d2e6fa6ac1767d556ad9c88390DOI:10.4337/9781783477043.00013>
- Hoppe, R. (2011), «Institutional constraints and practical problems in deliberative and participatory policy making». *Policy and Politics* 39 (2) 163–186 (24) Policy Press DOI: <https://doi.org/10.1332/030557310X519650>
- Italian Government – Digital transformation team’s report. Digital transformation of the public administration is essential in order to create new opportunities for growth, simplify bureaucracy and make policies more transparent and effective. September 30 (2018), <https://teamdigitale.governo.it.2018.pdf>
- Karin (2002), «Soziales Handeln und politisches Lernen. Der Beitrag der Zivilgesellschaft zur Entwicklung bürgerschaftlicher Handlungskompetenz». Στο Thomas, Meyer/Reinhard, Weil (Hrsg.): *Die Bürgergesellschaft Perspektiven für Bürgerbeteiligung und Bürgerkommunikation*, Bonn, S. 421–436.
- Kim, E., Lee, B. και Menon, N. M. (2009), «Social welfare implications of the digital divide». *Government Information Quarterly* 26(2): 377–386.
- König, W. (2012b), Bürgergesellschaft und repräsentative demokratie in Deutschland. Eine untersuchung zur politischen gesellschaftlichen transformation auf landesebene am beispiel des Bundeslandes Rheinland-Pfalz, Landau. Kortmann.
- Klijn E.H. και Skelch C. (2007), «Democracy and governance networks: Compatible or not?». *Public Administration* 85 (3):587–608.
- Landtags Rheinland-Pfalz (2013), Plenarprotokoll 15/95. Reinert, Adrian/Sinnig, Heidi (1997): «Mobilisierung der Kompetenz der Bürgerinnen und Bürger. Das Bürgergutachten ÜSTRA zum öffentlichen Nahverkehr in Hannover». Στο Bühler, Theo (Hrsg.) (1997): *Bürgerbeteiligung und Demokratie vor Ort*, Bonn, S. 143–157.
- Landwehr, C. (2010), «Discourse and coordination: Modes of interaction and their roles in political decision-making». *The Journal of Political Philosophy* 88: 101–122.
- Local Government Association (2015), «Transforming local services through digital. One of four linked reports: A digital vision for local government». November <https://www.local.gov.uk/sites/default/files/documents/transforming-local-servic-cfc.pdf>
- Mansbridge, J., Bohman J., Chambers S., Estlund D.,Follesdal A., Fung A., Lafont C., Manin B. και Martí J.L. (2010), «The place of self-interest in deliberative democracy». *Journal of Political Philosophy*, <https://doi.org/10.1111/j.1467-9760.2009.00344.x>
- Nabatchi, T. (2010), «Addressing the citizenship and democratic deficits: The potential of deliberative democracy for public administration». *The American Review of Public Adminis-*

- tration 40: 376–399. [Google Scholar] [SAGE Journals] [ISI].
- Nabatchi, T. και Blomgren Amsler, L. (2014), «Direct public engagement in local government». *The American Review of Public Administration* 44: 63S–88S. [Google Scholar] [SAGE Journals] [ISI].
- Norval, A. J. (2014), «Beyond deliberation: Agonistic and aversive grammars of democracy: The question of criteria». Στο Griggs, S., Norval, A. J., Wagenaar, H. (επιμ.), *Practices of freedom: Decentred governance, conflict and democratic participation*, σελ.60–84. Cambridge, UK: Cambridge University Press. [Google Scholar] [Crossref].
- Nowak, M. A. κ.ά. (2007), «Five rules for the evolution of cooperation». *Science* 314:1560. January <https://www.researchgate.net/publication/6641993>. DOI: 10.1126/science.1133755 · Source: PubMed doi:10.1126/science.1133755,PMC 3279745
- Nowak, M. A. (2006), «Five rules for the evolution of cooperation». *Science*. 314(5805): 1560–1563.
- Ozorhon, B., Durna E. και Caglayan S. (2017), «Critical success factors for public private partnership projects in developing countries: Case of Turkey», στο διεθνές ερευνητικό συνέδριο: «Shaping tomorrow’s built environment conference proceedings», 11–12 September.
- Pateman, C. (2012), «Participatory democracy revisited. Perspectives on Politics» 10, 7–19. [Google Scholar] [Crossref] [ISI].
- Painter, J., Orton A., Macleod G., Dominelli L. και Pande R. (2011), «Connecting localism and community empowerment». Research review and critical synthesis for the AHRC Connected Community Programme. Durham: Durham University, <http://www.dur.ac.uk/resources/sass/research/ConnectingLocalismandCommunityEmpowerment-DiscussionPaperPainter.pdf> [Google Scholar].
- Parkinson, J. (2007), «Localism and deliberative democracy». *The Good Society* 16 (1): 23–29, 10.1353/gso.0.0001. [Crossref], [Google Scholar].
- Petriwskyj, A. M., Warburton, J., Everingham, J.A. και Cuthill, M. (2014), «Seniors’ motivations for participation in local governance: Evidence from an Australian study». *Local Government Studies* 40: 240–263. [Google Scholar] [Crossref] [ISI].
- Pogrebinschi T. και Ryan M. (2018), «Moving beyond input legitimacy: When do democratic innovations affect policy making?». *European Journal of Political Research* 57: 135–152, 135, doi: 10.1111/1475-6765.12219.
- Rainer B. J. (1984), *Bürgerbeteiligung an der Stadtplanung*. Frankfurt am Main/Bern/New York/Nancy. ISBN 3-8204-5351-2, S. 13.
- Report on the Public Consultation on European e-Inclusion Policy (2009), June. <https://joinup.ec.europa.eu/document/eu-report-public-consultation-european-e-inclusion-policy>
- Russon Gilman, H. (2012), «Transformative deliberations: Participatory budgeting in the United States». *Journal of Public Deliberation* 8 (2): 11. <http://www.publicdeliberation.net/jpd/v018/iss2/art11> [πρόσβαση Ιανουάριος 29, 2015].
- Seibold, B. (2009), «Die globale digitale Kluft ist eine Lern- und Innovationskluff. Ethische Herausforderungen und Lösungsansätze durch Fokus auf Aus- und Weiterbildungschancen». Στο Dabrowski, M. και Aufderheide, D. (επιμ.), *Internet-ökonomie und Ethik. Wirtschaftsethische und moralökonomische Perspektiven des Internets*. Duncker & Humblot, Berlin, σελ. 255–267.
- Serdült, U. και Welp, Y. (2012), «Direct democracy upside down». *Taiwan Journal of Democracy* 8 (1): 69–92.
- Skelcher, C. και Torfing, J. (2010), «Improving democratic governance through institutional design: Civic participation and democratic ownership in Europe». *Regulation and Governance* 4 (1): 71-91. <https://doi.org/10.1111/j.1748-5991.2010.01072.x>
- Smith, G. (2009), *Democratic innovations: Designing institutions for citizen participation*. Cambridge, UK: Cambridge University Press· Warren, 2009.
- United Nations (2006), «Innovations in governance and public administration: Replicating what works». Department of Economic and Social Affairs New York. <http://unpan1.un.org.pdf>
- Wampler, B. (2012), Participation, representation, and social justice: Using participatory governance to transform representative democracy. *Polity* 44: 666–682. [Google Scholar] [Crossref] [ISI].
- Wampler, B. (2012), «Participatory budgeting: Core principles and key impacts». *Journal of Public Deliberation* 8(2):12. <https://www.publicdeliberation.net/jpd/vol8/iss2/art12>
- Warren, M.E. (2014), «Governance-driven democratization», στο Griggs, S., Norval, A.J. και Wagenaar, H. (επιμ.), *Practices of freedom: Decentred governance, conflict and democratic participation*. Cambridge University Press, New York, NY, σελ. 38–59.
- Weber, E. P. και Mkhademian A. (2008), «Wicked problems, knowledge challenges and collaborative capacity builders in network settings». *Public Administration Review* 68(2): 334–49. Wiley Online Library Web of Science®Google Scholar
- König W. και König M., Bürgerbeteiligung in der Kommune verbindlich verankern – Der «doppelte Doppelcharakter» von Bürgerbeteiligung in der Kommune und seine Konsequenzen eNewsletter Netzwerk Bürgerbeteiligung, 01/2014 vom 10.04.2014.